

# faktori održanja i generiranja mješovitih gospodarstava

**vladimir cvjetićanin**

centar za idejno-teorijski  
rad ck skh,  
zagreb, jugoslavija

Poljoprivreda kao tradicionalna aktivnost izložena je u novije vrijeme, a posebno posljednjih četvrt vijeka, velikim promjenama. Niz novih okolnosti koje djeluju iz temelja mijenjaju tradicionalne oblike mješovite poljoprivrede i uvjetuju nove. To su posebice: modernizacija procesa poljoprivredne proizvodnje i tim u vezi razvoj novih tehničko-tehnoloških sredstava, koji rad u poljoprivredi humaniziraju i racionaliziraju; smanjenje aktivnog poljoprivrednog stanovništva u nizu zemalja ne izaziva i odgovarajuće smanjenje broja gospodarstava, u mnogima se broj gospodarstava održava ili čak uvećava; širenje industrije u ruralna područja; ekspanzija modernih komunikacija i saobraćajnih sredstava; razvoj turizma; redukcija radnog vremena u nepoljoprivrednim djelatnostima; bijeg iz gradova u seoska područja, masovna pojava tzv. vikend boravišta; urbanizacija seoskih uvjeta života; potpuno rušenje seoske autarkije; i dr.

U suvremenim uvjetima ekonomskog razvoja poljoprivrednici i nepoljoprivrednici mnogo više nego prije, izloženi su utjecaju većeg broja atraktivnih i repulzivnih faktora u odnosu na rad u poljoprivredi i izvan poljoprivrede. Određen broj poljoprivrednika biva privučen prednostima nepoljoprivrednog zanimanja, odnosno odbačen nepovoljnostima rada na gospodarstvu. Međutim, niz ovih okolnosti omogućuje poljoprivrednicima da kombiniraju dva zanimanja istovremeno znatno lakše nego prije. S druge strane, masovnije je započelo i kretanje u suprotnom smjeru, tj. iz nepoljoprivrednoga u poljoprivredni sektor. Izvjestan broj nepoljoprivrednika biva privučen određenim prednostima rada u poljoprivredi, koje su zadobile značaj i vrijednost u suvremenim uvjetima života. Upravo radi tih prednosti, kao što su zdrava okolina, mogućnost rekreacije, jeftina samoopskrba s vlastitim na prirodan način proizvedenim proizvodima, mogućnost investiranja, mogućnost stjecanja dopunskog dohotka, i dr. oni se odlučuju za kombiniranje svojeg nepoljoprivrednog zanimanja s radom u poljoprivredi. Drugim riječima, danas djeluju i sasvim novi razlozi i motivacije za nastajanje i održavanje mješovitih domaćinstava.

Suvremeni uvjeti ekonomskog razvoja još više nego prije pogoduju nastajanju mješovitih gospodarstava i osoba s dvoinim poljoprivredno-nepoljoprivrednim

zanimanjem. Zapravo u tim novim uvjetima u još većoj mjeri nego prije djeluje zakonitost prema kojoj je proporcija poljoprivrednika angažiranih u mješovitoj poljoprivredi direktno razmjerna mogućnostima zaposlenja izvan gospodarstva, a obrnuto razmjerna mogućnostima zaposlenja u poljoprivredi.

primljeno svibnja 1987.

→ Danas je u svim zemljama, bez obzira na dostignutu razinu industrijskog razvoja, relativno vrlo brojna skupina aktivnog stanovništva koju nazivaju seljaci-radnici ili radnici-seljaci, a njihove obitelji mješovitim domaćinstvima, odnosno mješovitim gospodarstvima (engleski: part-time farmers odnosno part-time farms; francuski: ouvriers-paysans, odnosno agriculture à temps partiel; njemački: der landwirtschaftliche Nebenwerbsbetrieb). To su osobe (domaćinstva) s dvojnim zanimanjem – poljoprivrednim i nepoljoprivrednim, i na toj osnovi s dvojnim izvorima dohotka. Naime, one rade na vlastitome poljoprivrednom gospodarstvu (obrađuju zemlju ili gaje stoku) i stalno (privremeno ili povremeno) dopunski rade u nekoj drugoj djelatnosti (u pravilu: izvan gospodarstva), ponajčešće u industriji (ili, vice versa, dopunski rade na vlastitom gospodarstvu). Broj takvih osoba (domaćinstava) u nekim je zemljama u apsolutnom i relativnom porastu, primjerice u našoj, a u nekima se njihov broj dugi niz godina ne mijenja.

Mada definicije »mješovitosti« nisu istovjetne u svim zemljama, pa to otežava međunarodne usporedbe,<sup>1)</sup> ipak se približno može utvrditi prisutnost takvih gospodarstava. Mješovita su gospodarstva osobito brojna u Austriji, Njemačkoj, Norveškoj, Švicarskoj, Japanu i u SAD. Naime, u svim tim zemljama 40% i više poljoprivrednika, stječe glavni dohodak od nepoljoprivrednih aktivnosti. U Japanu čak 62% poljoprivrednika pripada kategoriji mješovitih, a poljoprivrednika s punim radnim vremenom tek je 12,5%. Što se tiče zemalja Evropske zajednice 44% svih poljoprivrednika posvećuje manje od polovinu radnog vremena radu na gospodarstvu, a samo 36% poljoprivrednika za rad na svojem imanju troši puno radno vrijeme.<sup>2)</sup>

U našoj zemlji stalno je prisutan trend povećavanja broja mješovitih gospodarstava (domaćinstava). Tako je 1960. njihov udio u ukupnom broju gospodarstava iznosio 38,9%; godine 1969. bio je 43,8% (a uzimajući u obzir zaposlene u inozemstvu udio se te godine procjenjuje na 51%); godine 1977. udio se već penje na 59,1%, da bi 1981. dosegao 68%. Udio obradivih površina mješovitih domaćinstava u ukupno obradivim površinama godine 1960. kretao se 38,3%; 1969 – 42,8%, a 1981 – 58,3%. Broj stalno zaposlenih članova iz tih domaćinstava (seljaci-radnici ili radnici-seljaci) također se stalno povećavao (apsolutno, ne i relativno kao učešće u ukupnom broju stalno zaposlenih u društvenom sektoru privrede). Danas se taj udio procjenjuje na oko 40% od ukupnog broja zaposlenih u zemlji.<sup>3)</sup>

1) Definicija mješovitih domaćinstava-gospodarstava u poljoprivredi u pojedinim zemljama znatno se međusobno razlikuju, iako imaju i mnogo zajedničkog. Naime, osnovni kriteriji definiranja jest aktivnost članova domaćinstva izvan vlastitog gospodarstva ili dohodak koji oni stječu izvan vlastitog gospodarstva, a u nekim slučajevima oba kriterija zajedno. Razlike su u tome što se ti kriteriji negdje primjenjuju samo u kućedomaćina (Njemačka, SAD i Kanada), negdje na kućedomaćina i suprugu (Austrija), a negdje na sve članove domaćinstva. Postoje također razlike i u ograničenim vrijednostima (proporcijama) koje služe za razlikovanje grupa i podgrupa mješovitih domaćinstava, kako u primjeni kriterija aktivnosti tako i dohotka izvan vlastitog gospodarstva.

2) Izvor: Agriculture à temps partiel dans les pays de l'OCDE, Paris, 1978, godišnji izvještaj Evropske komisije u poljoprivredi Zajednice (1980).

3) Izvor: popisi poljoprivrede 1960. i 1969; popis stanovništva 1981. i **Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici**, grupa autora, Zagreb: IDIS, 1979.

Možda su navedeni podaci jedan od razloga da se povećao znanstveni interes za ovu skupinu zaposlenih (nažalost više u svijetu nego u nas). Taj interes dolazi od mnogih znanstvenih disciplina. To su na prvom mjestu ekonomika sa svojim strategijama i planovima razvoja, zatim sociologija sa svojim mnogim ograncima, kao što su ruralna sociologija, industrijska sociologija, sociologija rada, sociologija porodice i dr. Značajan interes pokazuju i demografija, socijalna geografija, politikologija itd.

U ovom prilogu analizirat ćemo faktore (činioce) koji u suvremenim uvjetima društvenog razvoja utječu na održanje i generiranje mješovitih domaćinstava. Tema je utoliko aktualna što u evoluciji suvremene obiteljske poljoprivrede, kako u svijetu tako i u nas, sve više dolaze do izražaja simptomi »mješovitosti«, odnosno zavisnosti gospodarstva od nepoljoprivrednog dohotka.

\* \* \*

Ako je izdvajanje sporednih djelatnosti iz okvira tradicionalnog autarkičnog gospodarstva bilo preduvjet da ono uistinu postane poljoprivredno po karakteru proizvodnje, a seljak isključivi poljoprivrednik po angažmanu svojeg radnog vremena,<sup>4)</sup> onda suvremeni društveno-ekonomski razvoj sve više sužava takve mogućnosti na samo uzak krug ekonomski najjačih gospodarstava.<sup>5)</sup> Poljoprivrednik koji živi na malome porodičnom posjedu zapravo biva prisiljen da radi izvan svojeg gospodarstva, da vodi dvojni ekonomiju, da bude poljoprivrednik i radnik istovremeno. Tako je za većinu gospodarstava preostalo da se ili potpuno ugase kao proizvodne jedinice, ili pak da svoju egzistenciju preorijentiraju na »mješovitost«, odnosno dualitet dohotka, bilo na osnovi aktivnosti članova domaćinstva (na gospodarstvu i izvan njega), bilo na osnovi stjecanja dvostrukog dohotka (poljoprivrednoga i nepoljoprivrednoga) na neki drugi način.

Na takvu evoluciju suvremene obiteljske poljoprivrede utjecale su mnoge okolnosti. No bitna je okolnost u tome što znatno više nego prije dolazi do izražaja zavisnost i povezanost poljoprivrede i ukupnoga privrednog razvoja. U suvremenim uvjetima društveno-ekonomskog razvoja to znači prije svega, da »industrija postaje određujući faktor čitava društva, poljoprivreda relativno sve više gubi značaj, prepušta sve više svojih oblasti industriji, u onim oblastima koje su joj preostale postaje sve zavisnija od industrije«. <sup>6)</sup>

Postoji nekoliko osnovnih dimenzija te međuzavisnosti poljoprivrede i industrije, koje su relevantne za generiranje mješovitih gospodarstava i seljaka-radnika u suvremenim uvjetima društveno-ekonomskog razvoja. Ukratko ćemo ih naznačiti.

1) Sve se više razvijaju industrije koje proizvode i rade za potrebe poljoprivredne proizvodnje. Moderna poljoprivredna proizvodnja zasniva se na inputima koji dolaze iz tih nepoljoprivrednih sektora (iz kemijske industrije — umjetna gnojiva, biljna zaštitna sredstva, plastične mase

4) »Na taj način (izlazeći na tržište da kupuje proizvode gradske industrije — prim. naša) seljak je konačno morao da postane ono što danas podrazumevamo pod tim nazivom, ali što on nikako nije bio od početka: naime, isključivo poljoprivrednik«, K. Kautsky: *Agrarno pitanje*, Beograd: Kultura, 1953. str. 10.

5) Historijski gledano, sitna obiteljska seljačka gospodarstva vraćaju se na svoj početak: da bi opstala, moraju se baviti poslovima koji nisu poljoprivredni. Razlika je u tome što sada nepoljoprivredne poslove poljoprivrednik nalazi pretežno izvan gospodarstva, dok su prije oni bili dio seljačke ekonomije.

6) K. Kautsky. *ibidem*.

i drugo; iz strojne industrije – traktori, kombajni i drugi strojevi i alatke; iz građevinske industrije, građevinska i druga oprema; iz industrije stočne hrane; iz energetskih izvora – struja, nafta).<sup>7)</sup>

Posljedice su višestruke. Prije svega, porasla je osjetljivost dohotka gospodarstva na promjene u cijenama svih vrsta inputa koji dolaze izvana, posebno u malih gospodarstava. Vrlo često i relativno neznatne oscilacije u tim troškovima, odnosno cijenama, uvjetuju gubitke u proizvodnji na takvim gospodarstvima. Proizvodnja koja je zasnovana na vanjskim inputima – a ona je sve više takva, postavlja visoke zahtjeve kapitalnih ulaganja u gospodarstvo.<sup>8)</sup> Osim toga, dinamika i nivo tih zahtjeva rastu usporedo s kontinuiranim tehničko-tehnološkim progresom u poljoprivrednoj proizvodnji. Zbog toga vrijednost kapitala po zaposlenom u poljoprivredi u razvijenim zemljama iznosi dva do tri puta više nego po zaposlenome u industriji. To pogađa najviše mala i sitna gospodarstva. Ona se jednostavno ne mogu upustiti u trku za proizvodnim inovacijama, pa se tako krug isključivih poljoprivrednih proizvođača postepeno sužava na sve manji broj onih najkrupnijih i ekonomski najjačih. Preostala gospodarstva ili propadaju ili se pak orijentiraju na vanjske prihode zapošljavanjem članova domaćinstva izvan poljoprivrede, i tim vanjskim prihodima financiraju sve veće potrebe koje im nameće podizanje općeg nivoa života.

2) Intenzivno se razvijaju različite prerađivačke industrije na bazi poljoprivrednih sirovina (čuvanje, dorada, prerada, transport). Poljoprivredni proizvodi sve se više doraduju i prerađuju. U tom se obliku i masovnije troše. Preradu i doradu obavlja prehrambena i prerađivačka industrija, koja masovno i u velikim serijama na tržište izbacuje prehrambene proizvode. Industrija traži goleme količine sirovina. Poljoprivreda tako sve više postaje liferant sirovina i samo jedna faza u okviru ciklusa proizvodnje hrane.<sup>9)</sup> Veliki robni proizvođači poljoprivrednih sirovina za potrebe nove i velike industrije hranom uglavnom su samo krupna gospodarstva, koja se za te svrhe sve više specijaliziraju. Ovakvi razmjeri proizvodnje sirovina zahtijevaju velika kapitalna ulaganja, mnoge i »skupe« inpute iz vanjskih sektora, primjenu znanosti, rječju,

7) Ilustrativni su podaci o porastu mehanizacije, potrošnje umjetnih gnojiva i energije za zemlje EEZ. U razdoblju od desetak godina, tj. između 1954/1955. i 1966/1967. broj traktora više je nego utrostručen (od 879 nt 2.966 tisuća). Najveće povećanje bilježe SR Njemačka, Francuska i Italija (za oko četiri puta), te Belgija (tri puta) i Holandija (dva puta). Potrošnja umjetnih gnojiva porasla je za oko dva puta u razdoblju 1950/1960. U SR Njemačkoj potrošnja dizel goriva u poljoprivredi porasla je od 0,8 na 1,3 milijuna tona u razdoblju 1962/1963 – 1970/1971, dok je potrošnja električne energije u seoskim domaćinstvima porasla u istom razdoblju od 2 na 4,3 milijarde kilovata. Z. Prodanović: **Agrarni protekcionizam EEZ i razvoj svjetske trgovine poljoprivrednim proizvodima**, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu i NIP Privredni pregled, 1976, str. 51 i 132. Sa sigurnošću se može pretpostaviti da je porast različitih inputa u poljoprivrednu proizvodnju u zemljama EEZ poslije 1971. bio još brži (prim. autora). U individualnoj poljoprivredi naše zemlje broj traktora porastao je od 5080 u 1961. na 850.000 u 1985, tj. za više od 167puta. Broj kombajna porastao je od 623 u 1971. na 15.600 ili za oko 25 puta. Potrošnja umjetnih gnojiva porasla je od 117.000 t aktivne materije u razdoblju 1962–1966. na 588.000 t u razdoblju 1981–1985, tj. za 5 puta. Izvor: Posebni analitički materijal uz Društveni plan Jugoslavije za period 1986–1990.

8) Udio kapitalnih investicija u bruto proizvodu poljoprivrede porastao je u SR Njemačkoj od 9,6% u godini 1950/1951. na 25,2% u 1969, a u Francuskoj u istom razdoblju od 7,7% na 20,2%. U strukturi kapitalnih ulaganja porastao je udio ulaganja u traktore i druge strojeve, a smanjio se udio ulaganja u zgrade i poboljšanje zemljišta. Prva vrsta ulaganja postala je dominantna u svim zemljama evropskoga zajedničkog tržišta (od 77,4% u Francuskoj, do 51,1% u Holandiji u 1967/1968). Z. Prodanović, **ibidem**, str. 133. Bruto investicije u individualnom sektoru poljoprivrede Jugoslavije porasle su (izraženo u tekućim cijenama) od 6.124 milijuna dinara 1976. na 53.460 milijuna dinara u 1984. (ili preko 8,5 puta), što je u toj godini činilo 61,1% od ukupnih proizvodnih investicija u taj sektor. Po tehničkoj strukturi investicija relativno su rasla ulaganja u opremu (od 58,3% u 1976. na 65,5% u 1994), na račun drugih ulaganja (u građevinske objekte i ostalo). Izvor: **SGJ**, 1986, str. 194 i **SZS – Saopštenje br. 6**, od 21. V. 1986.

9) Stupanj prerade poljoprivrednih sirovina dostigao je visoke razmjere, osobito u industrijski razvijenim zemljama. Tako se, na primjer, u SAD prerađuje 83,2% poljoprivrednih sirovina, Holandiji 63,6%, Belgiji 62,2%, SR Njemačkoj 65,0% i Francuskoj 63,9% poljoprivrednih sirovina. Vidjeti u: **Agroindustrijska proizvodnja u SFRJ**, (grupa autora), Beograd: NIP »Mala poljoprivredna biblioteka« 1977. str. 182.

industrijske metode proizvodnje. Takva uloga najmanje odgovara malim i sitnim gospodarstvima, jer ona u najmanjoj mjeri mogu zadovoljiti sve zahtjeve takve proizvodnje, pa se zato sve više iskopčavaju iz velikih tržišnih tokova i pretvaraju u mješovita domaćinstva, sa zaposlenim članovima domaćinstva izvan poljoprivrede i s proizvodnjom koja služi pretežno za zadovoljavanje vlastitih prehrambenih potreba.

3) U poljoprivredi, koja neprestano povećava organski sastav svog kapitala, veoma se zaoštava pitanje proširene reprodukcije proizvodnih jedinica u njoj. To postaje akutno, osobito u uvjetima usitnjene agrarne strukture, odnosno postojanje velikog broja gospodarstava različite veličine, među kojima uglavnom svugdje dominiraju ona manja,<sup>10)</sup> i pored toga što u posjedovnoj strukturi neprestano dolazi do pomicanja, odnosno do povećanja prosječne veličine gospodarstava.<sup>11)</sup> No, prosječna veličina gospodarstva nije i veličina koja osigurava ekonomski rentabilitet. Ona u pravilu zaostaje za takvom veličinom, odnosno marginalnim gospodarstvom. »Modernizacija i racionalizacija tjeraju poljoprivredu na dizanje prosječne veličine i marginalne veličine gospodarstva.«<sup>12)</sup> Neprestano se zbiva proces potiskivanja manje rentabilnih i neefikasnih gospodarstava na račun povećanja broja onih koja ekonomski mogu zadovoljiti zahtjeve suvremene proizvodnje i koja mogu poslovati relativno rentabilno i racionalno.<sup>13)</sup> Tako se granica tzv. marginalnog gospodarstva, tj. onog koje je dovoljno veliko po razmjerima proizvodnje i produktivnosti da može biti ekonomski rentabilno, stalno podiže.

Za utvrđivanje granica marginalnog gospodarstva često se polazi i od uspoređivanja s prosječnim nivoom standarda lokalne sredine ili zemlje, kao osnovicom za određivanje visine dohotka koje takvo marginalno gospodarstvo treba da ostvaruje. S obzirom na opće zaostajanje poljoprivrede za drugim granama djelatnosti (disparitet cijena poljoprivrednih proizvoda u odnosu na industrijske, zaostajanje za drugim privrednim granama u visini dohotka po zaposlenom i dr.), ova se ekonomska granica neprestano pomiče.<sup>14)</sup> Ova tzv. životna linija pokazuje ekonomsku granicu ispod koje gospodarstvo nije kadro osigurati dovo-

- 10) To se odnosi na sve zapadno-evropske zemlje, Poljsku i Jugoslaviju. Udio gospodarstava veličine do 3 ha u ukupnom broju gospodarstava kreće se u prosjeku između 30 i 70%. Tako primjerice u Zapadnoj Njemačkoj 30%, Francuskoj 45%, Italiji 65%, itd. I u našoj poljoprivredi uvećava se broj malih gospodarstava. Tako su se gospodarstva veličine do 2 ha brojčano povećala od 916.000 u 1960. na 1.293.000 u 1981, tj. od 35,0% na 48,3% od ukupnog broja gospodarstava. Izvor: Popis poljoprivrede 1960. i Popis stanovništva 1981.
- 11) Za ilustraciju ovih promjena navodimo samo neke podatke. U razdoblju 1960—1971. broj gospodarstava u SR Njemačkoj opadao je stopom od 3% na godinu ili ukupno 30%. Daljnje smanjivanje broja gospodarstava do 1980. prognozirano je po stopi od 4,2%. No bez obzira na ovako rapidne promjene u broju gospodarstava, posjedovna struktura zadržala je svoje osnovno obilježje usitjenosti. Tako je 1972. oko 44% gospodarstava bilo veličine do 4 ha, a svega nešto oko 2% veličine 50 ha i više. Vidjeti opširnije u: **Agricultural Policy in Germany**, Paris: OECD, 1974, str. 16—19. Upozorimo i na prosječnu veličinu porodičnog gospodarstva u devet zapadnoevropskih zemalja: SR Njemačka — 11,7 ha, Belgija — 11,6 ha, Luksemburg — 19,4 ha, Nizozemska — 13,0 ha, Francuska — 21,0 ha, Italija — 7,7 ha, Velika Britanija — 57,4 ha, Irska — 17,7 ha, Danska — 30,6 ha. Za svih devet zemalja prosječna veličina posjeda iznosila je 15,6 ha. Izvor: **La France et son agriculture**, Paris: Chambre d'Agriculture, 1975. U našoj zemlji, za razliku od navedenih zapadno-evropskih zemalja, ukupan broj gospodarstava ne smanjuje se, nego povećava. Tako se broj povećao od 2,168.000 u 1960. na 2,610.000 u 1981, ili za 2,2%. Takav trend logično je slijedilo i smanjenje prosječne veličine gospodarstava, koja je u 1981. iznosila samo 3,45 ha.
- 12) S. Krašovec: **Budućnost mješovitih gospodarstava**, *Sociologija sela*, 3/1965, br. 7—8, str. 5.
- 13) Npr. Mansholtovim planom postavljene su slijedeće granice poljoprivrednog gospodarstva kao cilj kojega bi trebalo u skoroj budućnosti dostići: za proizvodnju **žitarica** 80—120 ha, za proizvodnju **mlijeka** 40—60 grla, za proizvodnju **govedeg mesa** 150—200 grla, za proizvodnju **paradi** 100.000 jedinica, za proizvodnju **svinjskog mesa** 450—600 jedinica. (Z. Prodanović, *ibidem*, str. 66.)
- 14) Ova se ekonomska granica gospodarstva u SR Njemačkoj povećavala u razdoblju 1963/64 — 1974/75. za oko 3 puta, tj. od 5.200 na 14.800 maraka. (Vidjeti u: **Part-time Farming**, Paris: OECD, 1977, str. 5.) Ernst Zurek smatra da u SR Njemačkoj gospodarstvo sa manje od 20 ha obradivog zemljišta nije dostatno za primjerenu egzistenciju domaćinstva koje na njemu živi. Izvor: **Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici (zbornik radova)**, Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a (šapirografirano), 1975, str. 284.

ljan dohodak za domaćinstvo, odnosno na nivou utvrđenog prosjeka dohotka zemlje ili lokalne sredine. Takvo je gospodarstvo u pravilu prisiljeno tražiti dopunski prihod radom članova domaćinstva izvan gospodarstva.

Dakle, unutar postojeće poljoprivredne strukture tzv. niskodohodovna poljoprivreda («low income agriculture»), stalno se proširuje. Iz nje se regrutira pretežan dio današnjih mješovitih gospodarstava, odnosno dvojno zaposlenih poljoprivrednika (seljaka-radnika).

4) U suvremenim uvjetima industrijalizacije sve više dolazi do disperzije industrije u ruralna područja (rurindustrijalizacija). Industrija više ne robuje teškim izvorima energije, pa se može locirati izvan velikih industrijskih koncentracija, što omogućuje da se u njoj zapošljava seoska radna snaga. Uslijed toga se u razvoju industrije očituju sve izrazitije tendencije da se dislocira iz velikih urbanih aglomeracija, odnosno da se planira njen smještaj i razvoj u ruralna područja. Uzroci nisu samo u tome što je moderan prijenos energije omogućio »mobilnost« industrije. Naime, informatička tehnološka revolucija omogućuje i povezivanje udaljenijih malih industrijskih pogona u velike sisteme, pa i to potpomaže trendove disperzije. Osim toga u pitanju su i mnogi ekonomski razlozi vezani, prije svega, na uštede koje se postižu u troškovima transporta sirovina, angažiranja radne snage, investicija, stambenoj izgradnji i dr. Tako je ponuda nepoljoprivrednog rada porasla u neposrednoj blizini poljoprivrednog gospodarstva. Sve to seoskom stanovništvu omogućuje da se zapošljava blizu mjesta stanovanja i da kombinira poljoprivrednu i nepoljoprivrednu aktivnost. Pogotovu što u većini seoskih regija još uvijek vlada nezaposlenost, što je karakteristika i poljoprivrednih rejona u našoj zemlji.<sup>15)</sup>

5) Novim tendencijama u industrijalizaciji odgovaraju nove tendencije u urbanizaciji. Osnovno obilježje suvremene urbanizacije sve je manje koncentracija u velike gradske aglomeracije, a sve više difuzija u izvangradske prostore (rurbanizacija). Umjesto urbane implozije imamo urbanu eksploziju, kako kaže L. Mumford. Elementi urbaniziranosti, koji su dosad bili privilegija isključivo gradskog stanovništva, sve su više prisutni u ruralnim područjima. To se odnosi, prije svega, na korištenje modernih izvora energije u okviru domaćinstava, uvođenje kućanskih aparata i uređaja i modernih sredstava informiranja, kao i na prisutnost suvremenih infrastrukturnih mogućnosti u naseljima.

Možemo zapravo razlikovati tri velika urbana infrastrukturna sistema koja prodiru u naše selo putem kojih tamo dopiru elementi gradskog načina života: (1) elektrifikaciju, (2) moderne prometnice i (3) vodovodnu i kanalizacijsku mrežu. Iza toga će slijediti razvoj telefonije. Ruralno-urbane razlike, odnosno uvjeti života u selu i gradu, tako se sve više smanjuju.

Ovakve tendencije u urbanizaciji i industrijalizaciji podloga su na kojoj se vrši revalorizacija ruralnog prostora. Dosad se taj prostor, naime, vrednovao isključivo ili pretežno sa stanovišta njegove proizvodne namjene (poljoprivreda, šumarstvo, rudarstvo, hidroenergije) i dr. Sada, međutim, sve više dolaze do izražaja i njegove druge vrijednosti: turističke, rekreativne, zdravstvene, rezidencijalne, »hobističke«, sportske



15) »U cijeloj Evropskoj zajednici, više od 40% gospodarstava ne može zaposliti više od jedne jedinice rada. Latentna nezaposlenost posebno je značajna u Italiji i u nekim regijama Francuske.« Opširnije u: Brendon Mc Namara: Trendovi promjena u seoskim područjima, *Sociologija sela*, 20/1992, br. 75/76, str. 71.

i dr. Ovakvom revalorizacijom, ruralni prostor postaje sve više atraktivan za gradsko, a sve manje odbojan za seosko stanovništvo, pa je zbog toga u zadnje vrijeme došlo do prevrata u demografskim trendovima.<sup>16)</sup>

Ove okolnosti pogoduju razvoju »mješovitosti«, kako kod poljoprivrednih tako i kod nepoljoprivrednih domaćinstava. Ova prva dobivaju mnogo šire mogućnosti za povećanje dohotka i standarda. Jedini put za to nije više povećanje posjeda i orijentacija na razvijanje vlastitih poljoprivrednih resursa. Naprotiv, kao mnogo lakši i prihvatljiviji put javlja se kombiniranje rada u poljoprivredi s radom izvan nje, odnosno dopunjavanje dohotka sa gospodarstva s dohotkom izvan gospodarstva ili obrnuto. Ova druga gospodarstva dobivaju mogućnost, pored rekreacijskih i zdravstvenih, da proizvode vlastite poljoprivredne proizvode, kojima mogu dopunjavati kućni budžet.

6) Agrarni protekcionizam putem fondova za zaštitu poljoprivrede i fondova za usmjeravanje njezina razvoja, koji je široko prisutan u većini zapadnoevropskih zemalja, na specifičan način i u socijalističkim zemljama koje nisu provele kolektivizaciju (Jugoslavija, Poljska), ima za cilj da upravo razriješi i ove i druge nagomilane probleme i teškoće obiteljske poljoprivrede. Međutim, programi koji nastaju na osnovama tog protekcionizma svode se zapravo na podržavanje poljoprivrednih proizvođača različitim administrativnim mjerama, prije svega, održavanjem nivoa cijena poljoprivrednih proizvoda, raznim subvencijama, mjerama koje će poboljšati posjedovnu strukturu, odnosno povećati veličinu prosječnog posjeda do veličine tzv. marginalnoga (rentabilnog) gospodarstva, mjerama za izmjenu i poboljšanje strukture poljoprivredne proizvodnje i njen plasman, mjerama za postizanje veće mobilnosti radne snage iz poljoprivrede u druge sektore i slično. Cilj je takve politike da se spriječi daljnje širenje jaza između razine dohotka u poljoprivredi i u drugim djelatnostima i da se usmjerava razvoj poljoprivrede prema njezinoj sve većoj ekonomskoj efikasnosti. Ali time se ujedno štiti i održava armija sitnih, odnosno submarginalnih proizvođača, koji drže relativno značajne površine, među kojima je i mješovita poljoprivreda.<sup>17)</sup> Time se blokiraju ciljevi takve politike, posebno nastojanje da se stvore veće proizvodne jedinice u poljoprivredi.

7) Obnavljanje mnogih poljoprivrednih poslova fizički je znatno olakšano i vremenski skraćeno u odnosu na nekadašnji način rada. To je rezultat, prije svega, neprestanog unapređivanja i usavršavanja tehničko-tehnoloških postupaka u poljoprivrednoj proizvodnji, novih sve savršenijih sredstava rada, novih sistema proizvodnje, kojih je karakteristika da se mogu vremenski čvrsto planirati i egzaktno kontrolirati (npr. proizvodnja brojlera), redukcija pojedinih funkcija u procesu poljoprivredne proizvodnje, što ih sada za račun poljoprivrede, sve više obavljaju različite vanjske institucije, specijalizacije na jednu ili dvije proizvodnje koje unaprijed »naručuju« prerađivači hrane. Takvi novi uvjeti proizvodnje »oslobađaju« dio radnog vremena aktivnih osoba u poljoprivrednim

16) U nemetropolitanskim zonama SAD stanovništvo je između 1970. i 1980. poraslo za 3,4 milijuna. U većini zapadnoevropskih zemalja došlo je do »povratka« u seoska područja. Čak je Irska, prvi put nakon cijelog stoljeća demografske recesije zabilježila povećanje stanovništva u ruralnim zonama. Isto vrijedi i za talijanski mezzogiorno pa čak i Portugal. O tome opširnije u članku Brendona Mc Namare: Trendovi promjena u seoskim područjima zapadnih zemalja, *Sociologija sela*, 20/1982, br. 75/76, str. 67—80.

17) Primjerice, čista poljoprivredna gospodarstva, ili gospodarstva pune zarade, kako ih naziva Zurek, drže danas u SR Njemačkoj u svom posjedu malo više od 45% od ukupnoga poljoprivrednog zemljišta. Sve ostalo zemljište drže razne kategorije mješovitih gospodarstava. Vidjeti: Mješovita gospodarstva . . ., *ibidem*, str. 286.

domaćinstvima i omogućuju im da uz poljoprivredne, povremeno ili stalno, obavljaju razne nepoljoprivredne poslove, bilo kod kuće (kućna radinost, rad na »sitz« i sl.) bilo u radnoj organizaciji.<sup>18)</sup>

8) U okviru nepoljoprivrednog sektora sve se više razvijaju razne neindustrijske djelatnosti, prije svega uslužne. Niču i razvijaju se i potpuno nove, dosad nepoznate grane. Tako se širi i povećava broj različitih nepoljoprivrednih zanimanja, vrši njihova diversifikacija i proširuju mogućnosti i oblici stjecanja dohotka mimo rada na vlastitom gospodarstvu.

Osim toga, neprestani rast produktivnosti rada u okviru nepoljoprivrednog sektora skraćuje radno vrijeme zaposlenih. Uvode se novi sistemi radnog vremena, u kojima obavljanje radnih zadataka nije vezano uz fiksno radno vrijeme i obveznu prisutnost na radnom mjestu. To utječe na širenje dopunskog rada u poljoprivredi, ali i u drugim djelatnostima,<sup>19)</sup>

što će u budućnosti još više dolaziti do izražaja.

Time se mogućnosti dvojne aktivnosti kakvu predstavlja mješovita poljoprivreda, znatno proširuju, i njihovo obavljanje znatno olakšava, jer je sve više nepoljoprivrednih zanimanja i sve je više poljoprivrednih proizvodnji, koje se mogu kombinirano obavljati.<sup>20)</sup>

18) Na ovoj osnovi katinuirano se smanjuje i aktivno poljoprivredno u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu u gotovo svim zemljama svijeta, posebno onima koje se intenzivno industrijski razvijaju. Tako je npr. udio aktivnoga poljoprivrednog stanovništva u ukupnome aktivnom stanovništvu opao u svim zemljama EEZ u razdoblju 1954—1969: u SR Njemačkoj od 20,2% na 9,6% (1970. ono se dalje smanjilo na 7,0%), u Francuskoj od 28,1% na 14,7% (1971. ono se dalje smanjilo na 13,0%), u Italiji od 37,7 na 20,8%, u Belgiji od 12,5% na 5,1% (1971. na 4,2%), u Luksemburgu od 26,1% na 11,6% (1972. na 9,6%). Izvor: Statistique de base de douze pays européens, Luxembourg — Bruxelles: Office Statistique des Communautés Européennes, 1958. 1971. p. 20. Z. Prodanović, *op. cit.*, str. 20; za podatke u zagradama: *Agricultural Policy in . . .* (separati za pojedine zemlje), Paris: OECD, 1973—1977.

19) Kombiniranje aktivnosti ne postoji samo između poljoprivrede i nepoljoprivrede nego i između drugih djelatnosti. Ono obično prati smanjenje radnog vremena. Istraživači slobodnog vremena »tuže« se na taj dodatni rad zaposlene populacije. Tako se citira primjer američke tvornice Akron, gdje je radni tjedan skraćen na 32 sata. Poslije toga pokazao se da je 40% zaposlenih dodatno radilo, a 17% obavljalo drugo zanimanje. Problem rada »na crno« ili »u fušu« poznat je svuda u svijetu pa tako i u nas. Izgleda da radnici više preferiraju povećanje dohotka od povećanja slobodnog vremena. (O tome opširnije vidjeti u: *La sociologie*, Paris: Centre d'Etudes et de Promotion de la Lecture, 1970, p. 282.)

20) Francuski su istraživači došli do zaključka da mora postojati komplementarnost između rada na gospodarstvu i izvan njega, tj. da se podjela između jednoga i drugog posla vrši u svakom danu (npr. hranjenje svinja i rad u tvornici) i u različitim sezonama (zimski turizam i proizvodnja sijena). Dakle, za mješovita domaćinstva odgovaraju one vrste proizvodnje koje se mogu kontrolirati (čov peradi i svinja) ili su naglašeno sezonske (vinogradi, povrće) ili pak traže malo radnog vremena (žitarice, proizvodnja govedeg mesa). (A. Brun, Ph. Lacombe i C. Laurent: Les agriculteurs à temps partiel dans l'agriculture française, *Statistique agricole*, Supplement »Série Etudes«, No. 67, 1970. p. 12). S tim u vezi jest i stav seljaka-radnika prema inovacijama. Oni prihvaćaju one inovacije koje reduciraju njihov radni angažman u poljoprivredi, a neskloni su promjeni sistema kulture, koje taj rad komplicira.



## Factors that Maintain and Generate Mixed Farms

### Summary

Agriculture as a traditional activity has been exposed to great changes in the newer period, and especially in the last quarter century. Many new circumstances basically changed traditional forms of mixed agriculture and resulted in the development of new ones. These new circumstances are especially the following: the modernization of agricultural production and the resulting development of new technical-technological methods that humanize and rationalize work in agriculture; a decrease in the active agricultural population in many countries does not result in a corresponding decrease of the number of farms, in many of them the number of farms remains the same or even increases; the spreading of industry into rural areas; the expansion of modern communications and traffic; the development of tourism; the reduction of the work day in non-agricultural activities the escape from towns into rural areas; the mass phenomenon of so-called week-end houses; the urbanization of rural life; the complete destruction of rural self-sustenance, and so on. Much more than before in modern economic development both farmers and non-agricultural workers are exposed to the influence of a greater number of push and pull factors in relation to work both in and outside agriculture. A certain number of farmers is attracted by the advantages of a non-agricultural occupation and repulsed by the unfavourable factors of farm work. However, there are also many circumstances that enable farmers to combine two professions much more easily than used to be possible earlier. On the other hand, a movement in the opposite direction, from the non-agricultural into the agricultural sector, has become much more frequent. A certain number of non-farmers are attracted by some of the advantages of agricultural work that have become important and valuable in modern conditions of living. Because of these advantages, which

## Факторы сохранения и воспроизводства смешанных хозяйств

### Резюме

В ближайшее время в сельском хозяйстве как традиционной деятельности, а в особенности за последние четверть века, произошли сильные изменения. Ряд новых факторов повлиял на изменение традиционных видов смешанного сельского хозяйства которые изменены до основания или образуют новые. Это в первую очередь: модернизация процесса сельскохозяйственного производства и в связи с ней, рост новых технико-технологических ресурсов с помощью которых труд в сельском хозяйстве становится более гуманным и рационализируется; снижение численности трудоспособного сельскохозяйственного населения в ряде стран, которое противно ожиданиям не влияет на соответственное снижение численности хозяйств, которая во многих странах сохраняется на определенном уровне или даже повышается; проникание индустрии в село и сельскую местность; развитие туризма; побег из городов в сельскую местность, массовое явление — выезд за город в «викенд жилища»; урбанизация сельского образа жизни, полное разорение сельской автаркии и др. В современных условиях экономического роста сельскохозяйственные рабочие и лица вне этого сектора, гораздо больше чем раньше, испытывают воздействия большего числа привлекательных или отталкивающих факторов в отношении занятия в сельском хозяйстве или вне сельского хозяйства. Определенному числу сельскохозяйственных рабочих занятие в несельскохозяйственном секторе кажется привлекательным ввиду некоторых преимуществ, тогда как остальные остаются неудовлетворенными занятием в рамках хозяйства. Однако, именно такая обстановка, дает возможность сельскохозяйственным рабочим комбинировать одновременно оба занятия ныне в легко доступных условиях. С другой стороны, наблюдается начало массового движения в обратном направлении т. е. из несельскохозяйственного в

include a healthy environment, the possibility of recreation, cheap self-supply with one's own naturally-grown produce, the possibilities of investment, possibilities of making an extra income and the like, they decide to combine their non-agricultural occupation with work in agriculture. In other words, today there are completely new reasons and motivations for the appearance and maintenance of mixed households.

Modern economic development much more than before favours the creation of mixed households and persons with a double non-agricultural occupation. In those new conditions there is an even greater impact of the principle according to which the proportion of farmers engaged in mixed agriculture is directly proportional with the possibilities of employment outside the farm, and inversely proportional to the possibilities of employment in agriculture.

сельскохозяйственный сектор. Определенное число лиц раньше занятых в рамках несельскохозяйственного сектора ныне оценивают работу в сельском хозяйстве весьма привлекательной ввиду определенных преимуществ получившие новое значение и ценность в современных условиях жизни. Принимая во внимание ряд этих преимуществ, в том числе здоровая окружающая среда, возможность занятия спортом, недорогое самообслуживание собственными продуктами произведенными естественным способом, возможность инвестиции, возможность осуществления дополнительных доходов и др. они готовы комбинировать свое занятие вне сельскохозяйственного сектора, с работой в сельском хозяйстве. Другими словами, ныне появляются совсем новые причины, мотивы и доводы объясняющие явление и сохранение смешанных хозяйств. Современные условия экономического роста сильнее чем раньше, способствуют появлению смешанных хозяйств и рабочих с двойным занятием сельскохозяйственным и несельскохозяйственным. Именно в этих новых условиях в большей мере чем раньше, действует закономерность по которой соотношение сельскохозяйственных рабочих занятых в смешанном сельском хозяйстве прямо пропорционально возможности трудоустройства вне хозяйства а обратно пропорционально возможностям трудоустройства в рамках сельского хозяйства.